

сюжетине кирип калган болсо, экинчи жагынан эки эпос, катмардуулукта өнүгүп жүрүп олтуруп калыптангандыгын көргөзөт.

Төштүк белгилүү бир деңгээлде иран-перс оозеки үлгүлөрүндөгү «Шахнаме», же «Искандер наме» сыяктуу мифологиялык эпостордогу «дива», (грек. бог) кудайлар «Махабхарата», «Рамаянадагы» Махитасура кудайга окшоп жер алдында жашап, анан үстүнкү дүйнөгө чыккандай абалкы бир мифтик башталгычтардын элементин алып жүрөт. Бул жөнүндө Төштүктүн жаны «өгөөдө» болгондугу да жакындаштырат.

Баатырдык эпостордо үйлөнүү мотивинин окуялары көбүнчө ушундай фантастикалык көрүнүштөрдү алып жүрүшөт. Төштүктүн тибиндеги баатырлар жан-жаныбарлардын тилин билип, сүйлөшүп эле эмес, далай сыйкыр күчтөр менен салгылашып, аларды жеңгенден кийин кара күчтөрдүн кыздарына үйлөнүшөт. Төштүктүн үйлөнүшүндөгү окуяларды анализдеп келип, андагы архаикалык элементтер жөнүндө:

«В киргизском эпосе «Эр Төштүк» вобравшем в себя много элементов из среднеазиатско-иранского фольклора, герой попадает в подземный мир. Он вступает в связь с женой дива, которая выпытывает у мужа, где находится его душа, чтобы сообщить Эр Төштюку. Оказывается душа дива находится в местечке Ал-Таики, где есть золотое озеро... Душа дива – души этих сорока птиц, Эр Төштюк достает сундук, убивает птиц и див падает мертвым». [1, 336],-деп перс маданиятындагы «диванын» образдары менен параллель коюп жазат окумуштуу К. Кор-оглы.

Колдонулган адабияттар:

1. Кор-оглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1983. 4-8, 336-б
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. «Эр Төштүк» [Текст]/М.Мукасов. 3-т-Б:Шам.2004, 60-62,– 675- б
3. «Манас» бириктирилген вариант [Текст]/ред. Ж.Өмүралиев -Ф:Кыргызмамбас,1958, 251-б
4. «Манас». С.Орозбаковдун варианты боюнча [Текст]/2.т. - Ф: Кыргызстан, 1980. 417-б

УДК: 81.37

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-43-50

Төлегенова Дина Мелдебек кызы

Арабаев атындагы КМУ, аспирант

Төлегенова Дина Мелдебек кызы

КГУ им. И.Арабаева, аспирант

Tolegenova Dina Meldebek kyzy

KSU I. Arabaeva, graduate student

ФИТОНИМДИК СЕМАНТИКА ФИТОНИМИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА PHYTONYMIC SEMANTICS

Аннотация: Изилдөөнүн актуалдуулугу жалпы эле түрк тилдеринин айрыкча кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүндө эбегейсиз зор рол ойногон фитонимдердин тарыхый өнүгүүсү менен болгон байланыштуулугунда жатат. Анткени фитонимдик лексика табигый тилдин

диахронологиялык өнүгүүсүнө тыгыз таасир көрсөтүү менен биргеликте тилдик мыйзамдардын калыптануусуна жана лексикалык кордун баюусуна негиз болгон деп айтууга толук акыбыз бар. Макалада фитонимдик курамдын компоненттеринин ортосундагы бекем байланышты лингвистикалык жактан мүнөздөө менен алардын семантикалык өзгөчөлүгүнө көңүлдү. Иште илимий адабияттардын анализинин негизинде фитонимдер кайсы гана тилде болбосун дээрлик бирдей кызмат аткараарын аныктадык.

Аннотация: Актуальность исследования заключается в связи историческим развитием фитонимов, сыгравших огромную роль в историческом развитии всех тюркских языков, особенно кыргызского языка. Мы с полным правом можем сказать, что фитонимическая лексика, наряду с тесным влиянием на диахронологическое развитие естественного языка, явилась основой формирования языковых закономерностей и обогащения лексических ресурсов. В статье, лингвистически описывая связь между компонентами фитонимического состава, акцентируется внимание на их семантические особенности. На основе анализа научной литературы мы установили, что фитонимы выполняют практически одинаковую функцию в любом языке.

Annotation: The relevance of the study lies in the connection with the historical development of phytonyms, which played a huge role in the historical development of all Turkic languages, especially the Kyrgyz language. We can rightly say that phytonymic vocabulary, along with a close influence on the diachronological development of natural language, was the basis for the formation of linguistic patterns and the enrichment of lexical resources. In the article, linguistically describing the relationship between the components of the phytonymic composition, attention is focused on their semantic features. Based on the analysis of scientific literature, we found that phytonyms perform almost the same function in any language.

Негизги сөздөр: фитонимдер, фитонимдик семантика, тилдин лексикасы, флективдүү типология, лингвистика, сөз жасоо

Ключевые слова: фитонимы, фитонимическая семантика, лексика языка, флективная типология, лингвистика, словообразование.

Key words: phytonyms, phytonymic semantics, language vocabulary, inflectional typology, linguistics, word formation.

Фитонимдик семантика тилдин структурасы, ички формасы жана элдин когнитивдик кабылдоосу менен айкалышкан эриш аркак механизм. Коом өсүп, күн санап турмуш жаңырган сайын улам жаңы түшүнүктөр жана жаңы сөздөр пайда болуп турат. Ошол эле учурда айрым сөздөр пайдалануудан чыгып, унутта кала баштайт. Мунун натыйжасында турмуш зарылдыгына шайкеш тилдин лексикасы дайыма толукталып байып турат. Бул – тилдин ички жана сырткы таасирлер аркылуу өнүгүүсүнүн табигый көрүнүшү.

Өсүмдүк аталыштары жана фитонимдик маанидеги сөздөр пикир алышууда же сөз айкашын башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарууда да маанилүү болуп саналат. Демек, аталган фитонимдик катмар мүчөлөмө типологиядагы кыргыз жана башка бардык түрктилдери үчүн да, флективдүү типологиядагы индоевропа тилдери үчүн да өзөк категория экендиги талашсыз. Ошондуктан фитонимдер категориясынын табиятын андап түшүнүү үчүн бул категориянын жалпы тил илиминдеги изилдениш тарыхына сереп салуу зарыл.

Окумуштуулардын пикири боюнча, тилдеги фитонимдерге болгон кызыгуу б.з.ч. V кылымда Димри Дж. П. Панин тарабынан жазылган жана төрт миңге жуук (3996) эрежени

ичине камтыган байыркы санскрит тилинин грамматикасына барып такалат. Ошол эле доордо Аристотель да өзүнүн “Поэтикасында” алгач ирет фитонимдер жөнүндө түшүнүк менен фитонимдер терминин илимий айлампага киргизип, ал байыркы доордогу Аристотелдин жолун жолдоочулар менен философтор үчүн ар кандай талаш-тартыштарды жараткан объект болуп калган. Ошентип, Фитонимдер жөнүндөгү окуу Александрия грамматикалык мектебинин өкүлдөрү болгон Фракиялык Дионисийдин, анын шакирттери Диомеддин (б.з.ч. IVк), Прициандын (б.з. VIк.) эмгектеринде, орто кылымдарда Антуан Арно, Клод Лансло (1660) сыяктуу Пор-Роялдын рационалдуу грамматика мектебинин өкүлдөрү тарабынан улантылат.

Ал эми орус лингвистикасына фитонимдер терминин киргизип, ага илимий мазмун ыйгарып, фитонимдер категориясын үйүнүгө олуттуу салым кошкон окумуштуу М.В. Ломоносов болгон. Ал өзүнүн орус грамматикасына байланыштуу эмгегинде Пор-Роялдын рационалдуу грамматикасына, Лаврий Зизания, Милетий Смотрицкий сыяктуу окумуштуулардын эмгектерине таянган. Орус тилиндеги фитонимдерлөрдүн бөлүнүшү жана аларга семантикалык жактан анализ жүргүзүү XIX-XX кылымдарда А.А. Потебня, Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов, А.М. Пешковский сыяктуу тил илиминин классиктеринин эмгектеринде ишке ашырылган.

Фитонимдердин семантикалык табиятын тереңден териштирүү маселеси XX кылымдын 30-жылдарында гана күн тартибине коюла баштайт. Булардын катарына Л. Ельмслев, Р. Якобсон, А.В. де Гроот, Е. Курилович өңдүү атактуу окумуштуулардын эмгектерин кошууга болот.

Фитонимдер категориясын изилдөөдөгү жаңы багыт америкалык изилдөөчү Ч. Филлмордун “фитонимдер грамматикасы” аттуу концепциясынан башталат. Бул концепцияда фитонимдер термини аркылуу морфологиялык деңгээлдеги формалдык көрсөткүчтөр менен алардын маанилеринин биримдигинен турган салттуу категория белгиленбестен, текст аркылуу туюнтулган кырдаалдын семантикалык ролдор деп аталган катышуучулары белгиленет. Демек, бул концепция Н. Хомскийдин генеративдик грамматикасынын идеялары менен үндөшүп турат.

Жогоруда аты аталган окумуштуулардан башка да, жалпы тил илими боюнча эмгектенген окумуштуулардын бир тобу өз эмгектеринде фитонимдер категориясына токтолгон [6, 112]. Даниялык атактуу окумуштуу О. Есперсен фитонимдер тилдеги логика баш ийбеген иррационалдуу кубулуш деген ойду айтат. Демек, фитонимдеринин тилде алган орду өтө олуттуу. Ал дайыма тилге тимешелүү бардык лексика-грамматикалык кубулуштар менен тыгыз алака-катышта өмүр сүрүп, тилдеги өз кызматын өтөйт. Ар бир фитонимдер өз алдынча мааниге ээ. Камтыган семантикасына карай бир фитонимдер кээде бир канча өз алдынча маанини да берип калат. Фитонимдерлөрдү бири биринен айырмалоого мүмкүн болбогон да учурлар кездешет [6, 135].

Фитонимдерди изилдеген илимпоз аларга төмөнкүдөй мүнөздөмөлөрдү ыйгарышкан:

1. Фитонимдер мааниге ээ, бирок ал маанилер кээ бир учурларда чектелүү гана мүнөзгө ээ (А.В. де Гроот).
2. Фитонимдер бир гана мааниге ээ, аларга көп маанилүүлүк мүнөздүү эмес (Якобсон).
3. Фитонимдер мааниге ээ эмес, алар үстүртөн маркировкалоочу гана кубулуш (Филмор).
4. Фитонимдер ар бири өз алдынча чоң маанини берет жана бири бири менен тыгыз байланышта (А. Вежбицка).

Фитонимдер категориясы боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп, ар түрдүү көз караштар орун алып келет. XX кылымдын экинчи жарымындагы Филлмордун “терендеги фитонимдер” жөнүндө концепциясы салттуу фитонимдерге терс таасирин тийгизген. Поляк тилчиси Анна Вежбицка өзүнүн илимий эмгегинде фитонимдердин олуттуу маанисин бекемдөөгө аракет кылат.

Орус жана латын тилдеринин салттуу грамматикаларында адатта ар фитонимдерге бир канча маанилерди келтиришет. Мисалы А.А. Потенбня өзүнүн грамматикасында орус тилинин фитонимдердүн төмөнкү маанилерин тизмелейт: “социативный (общности): творительный места, времени, орудия и средства, меры, отношения и характерного признака и состояния: творительный предикативный, аппозитивный – и многие другие” [6, 178]. Фитоним боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп келген көрүнүктүү окумуштуулар Л. Ельмслев, Р.О. Якобсон, Е.Курилович, де Гроот, жана Э. Якобсондун “К общему учению о падеже” аттуу эмгегинде “курал фитонимдер этиштик фитонимдерге тектеш, себеби экөөнүн тең аткарган кызматы бир, экөө тең аракетке карата перифериялдуу”, – дейт.

Муну менен эле Якобсондун пикирин жокко чыгарууга болбойт, анткени Якобсон баардык учурларда эмес, айрым учурларда гана аточтук фитонимдер менен этиштик фитонимдерге тектеш боло алышат, тактап айтканда бири-бирине окшошуп, аткарган кызматы бир маанини туюндурат деген.

А. Пешковский орус тилиндеги фитонимдерди мисал катарында изилдеп, бул фитонимдер салыштыруу, мейкиндик жана убакыттын мерчемин сыяктуу маанилерин билдирип, бул маанилердин багыттары эч кандай байланышпай тураары жөнүндө айткан.

Фитонимдик кор тилдин ички формасын, семантикалык мейкиндигин лексикалык курамын ичтен байытуунун эң негизги булагы. Ошол эле маалда бул тармакты иликтеген тил илиминин сөз жасоо багыты грамматиканын өз алдынча бөлүмү катары эбактан бери эле изилденип келет. Орус тил илиминде сөз жасоо багытында И.А. Бодуэн де Куртенэ, Н.В. Крушевский, В.А. Богородицкий, Ф.Ф. Фортунатов үзүрлүү эмгектенишкен [8, 9-10]. Жалпы эле чыгыш славян тилдеринде, анын ичинде орус тилиндеги сөз жасоону фитонимдик катмарда далилдеген илимпоз В.В. Виноградов [1, 2]. В.В. Виноградовдун эмгегинен кийин Н.М. Шанский, Е.А. Земская, Е.С. Кубрякова, К.А. Лавковская, В.А. Василевская, М.Н. Морозова, З.А. Потиха, И.Ф. Протченко өндүү бир катар окумуштуулар орус тилиндеги фитонимдик курамды ар тараптуу иликтөөгө алышып, көптөгөн фитонимдерди талдашкан. Алсак, Н.М. Шанский «Очерки по русскому словообразованию» деген эмгегинде сөз жасоонун теориялык негиздерин иштеп чыгып, айрым фитонимдердин мисалында, синтаксистик жана морфологиялык жолдорун караган [8].

Жалпы тил илиминин теориялык алкагында түрк тилдериндеги фитонимдердин жасалышы атайын илимий изилдөөлөрдүн, ЖОЖдор үчүн окуу китептердин жана ар кандай сөздүктөрдө талдоого алынат. М. Кашгаринин белгилүү эмгегинде фитонимдердин этимологиясы мүчөлөр менен жасалышы терең иликтенген. Белгилүү чыгыш таануучу бул китебинин баш сөзүндө он бир курандыны (тамганы) этиштен аталыш жасоочу мүчө катары көрсөтүп, тиешелүү мисалдар менен тастыктайт. Жана айрым фитонимдердин үлгүлөрүн келтирет [3, 10-11].

Алгачкы ирет фитонимдик мисалдарды, өсүмдүк аталыштарын Касым Тыныстановдун окуу китептеринен жолуктурууга болот. Аты аталган окумуштуу фитонимдерди атайын бөлүп көрсөтпөсө да, анын сөз түркүмдөрү менен сөздүн морфологиясы тууралуу берген аныктамаларында сөздүн курамдык түзүлүшү, сөздүн жасалышы өсүмдүк аттарынын

мисалында кыйла терең ачып көрсөтүлгөн. Тактап айтканда, кыргыз тилдериндеги сөздөрдү мүчөлөмө жана сенек сөздөр деген термин менен атап, экиге бөлүшүнүн өзүндө эле мүчөлөмө сөздөр курамында өсүмдүк атоолорунун жасалышына токтолгон [7]. Анын «Биздин тил» (1927), «Эне тилибиз» (1928), «Тил сабагы» (1932), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934) деген китептеринде кыргыз тилинде сакталып калган фитонимдер каралып, алардын жардамы менен жаңы сөздөрдүн жасалышы конкреттүү мисалдар менен коштолот. Ал эми сөздөрдү жалпысынан уңгу сөз, курама сөз, улама сөз деп бөлүштүрүшү, буга шайкеш атоочторду уңгу атооч, курама атооч, улама атооч деп, этиштерди уңгу этиш, курама этиш, улама этиш деп түркүмдөшү кыргыз тилдериндеги сөз жасоо проблемасын чагылдырган алгачкы илимий негиз деп табылууга тийиш [7]. Демек, фитонимдердин курама аталышы, курама этиш деп бөлүштүрүү түбү келип, бул өңдүү сөздөр куранды мүчөлөр жасалат деген бүтүмгө келген.

К. Тыныстановдон кийин тилибиздеги фитонимдик кор Ж. Шүкүров, Б. М. Юнусалиев, Б.Ө. Орузбаева, С.К. Кудайбергенов, К. Дыйканов ж. б. окумуштуулардын, эмгектеринде пайдаланылып, илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп, окуу китептерди жана окуу куралдарын жазышканы белгилүү. Алсак, Ж. Шүкүров кыргыз тилдериндеги татаал фитонимдерди мисал катарында пайдаланып, сөз жасоонун синтаксистик жолун атайын изилдөөнүн объекти катары тандап алат да, татаал фитонимдердин табиятын ачып берүүгө аракеттенет [9, 80 б.].

Ж. Шүкүров кыргыз тилдериндеги татаал фитонимдерди татаал сөз катарында карап, анын бир өзгөчөлүгү катары төмөнкүнү белгилейт: «Маани жагынан алганда татаал сөз менен жөнөкөй сөздүн ортосунда анчалык айырма жок. Бирок бир кыйла татаал сөз түшүнүктүн, сөздөрдүн маанисин тактайт, сөздү экспрессивдүү айтууга, ойду ачык, таамай айтууга мүмкүндүк берет. Татаал сөздөрдүн кээ бирөөлөрү маанини жалпылап көрсөтөт» [9, 54].

Окумуштуу кыргыз тилчилеринен алгач ирет татаал сөздөрдүн маанилерине, структуралык түзүлүшүнө карай бөлүштүрүп, татаал фитонимдердин тилдин сөздүк курамын байытууга чоң мүмкүндүк берип турганын белгилеген. Татаал сөздөрдүн фитонимдерди да келтирип, кошмок сөздөргө өзгөчө көңүл буруп, «компоненттеринин маанисинин жоюлганына же жоюлбаганына карата кошмок сөздөрдү экиге бөлүүгө болот: 1) компоненттеринин мааниси жоюлбаган кошмок сөздөр жана 2) бир компоненттин мааниси жоюлган же бүдөмүк болгон кошмок сөздөр» деген пикирин ачыктайт [9, 66-67].

Б.М. Юнусалиев кыргыз тилдериндеги уңгу сөздөрдүн чыгыш тегин байыркы фитонимдердин алкагында изилдеп, алардын сөз жасоодогу касиеттерин тарыхый планда териштирип чыккан [11]. Сөз жасоонун синтаксистик жолу боюнча жарыялаган атайын изилдөөсүндө эки же андан көп уңгулардын биригиши аркылуу кылдат жасалган сөздөрдүн тарыхый өнүгүш процессин фитонимдердин мисалында караган. Бул процесс үч этап менен ишке ашып, уңгу сөздөр сыяктуу бириккен формага өтүп кетери белгилеген. Биринчи этапта, маселен, кай, карый, кат, гат, гожо формасында болсо; экинчи этабында семантикалык биригүү болуп, бирок ар бир компонентинде үндүү фонеманын сакталышы мүнөздүү дейт да, байыркы тилдердеги кожогат, бөрү, уру, карагат сыяктуу мисалды келтирет; үчүнчү этабында биригүү толук жүрүп, компоненттериндеги үндүүлөр бири-бирине таасир берерине токтолот. М., Миң дубана, миңдубана, сарыгат, кожогат, бөрү карагат, мот уя, мумуя [11, 163].

Б.М. Юнусалиев өзүнүн кыргыз жана башка бардык тектеш тилдердеги уңгу сөздөрдүн чыгыш теги менен структуралык түзүлүшүнө багытталган фундаменталдуу изилдөөлөрүнүн натыйжасын «Киргизская лексикология» аттуу монографиясы аркылуу жарыкка чыгарган [11]. Бул эмгегинде окумуштуу уңгу сөздөрдүн байыркы көрүнүшү бир муундуу болуп, аларга сөз жасоочу ар кандай мүчөлөрдүн жалганышы, акырындык менен айрым мүчөлөр биротоло

унгуга кошулуп ширелишип кеткен учурлары айтылып, алар азыр монгол, манжу тилдери сыяктуу алыс тектеш тилдердин фактылары менен гана уңгудан ажыратыла тургандыгына токтолот. Сөз жасоонун морфологиялык жолу гана эмес, сөз жасоонун синтаксистик ыкмасы менен сөздөрдүн жасалышында да айрым бир татаал сөздөр узак убакыт ичинде, тилдин өнүгүшү, өзгөрүшү менен курамдык бөлүктөргө ажыратылышы кыйын болуп, курамдык бөлүктөргө ажырагыс болуп каларын баса белгилеген. М., карагат, кызылгат, жылаңач, коктикен, кокон ж.б. деген сыяктуу мисалдарды келтирген [10, 339-352].

Б.М. Юнусалиев лексиканын толукталышында башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн да мааниси чоң экендигин айтып өтөт. Азыркы кыргыз тилдеринде башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн катмарлары монгол тилдери менен байланышкан катмар, иран тилдеринен кабыл алынып өздөштүрүлгөн катмар, араб тилдеринен кабыл алынып өздөштүрүлгөн катмар жана орус тилдеринен келип кирген сөздөр тобунан турган катмар деп аныкталган [10, 413-436]. Орус тилдеринен келип кирген сөздөр катмарын революцияга чейинки кабыл алынган сөздөр жана революциядан кийин кабыл алынган сөздөр деп дагы экиге ажыратып изилдеген [10, 436-444]. Мындай кылып бөлүштүрүүсү орус тилдеринен келип кирген сөздөрдү жазуунун эрежесине байланыштуу болушу ыктымал. Ошондой эле аталган илимпоз роза, капуста, картөшкө сыяктуу жаңылануу теориялык жактан тастыктайт. Сөз маанилеринин өсүшү жана жаңы маанилер жаралып көп маанилүүлүк проблемалары да Б.М. Юнусалиевдин эмгектеринде кылдат каралып чыгып, мезгилдин улам алга жылышы менен лексикалык курамды байытып келе жаткандыгы белгиленген [11, 85-113].

С.К. Кудайбергенов кыргыз тилиндеги фитонимдердин жасалышын терең да кенен иликтеп, алардын жасалышына катышкан мүчөлөрдү көрсөтөт. Ошол эле маалда окумуштуу сөз жасоонун морфологиялык жолуна өзгөчө басым жасап иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Лексикалык курамдын байышында морфологиялык жол менен, башкача айтканда, мүчөлөр менен фитонимдердин жасалышынын маанисинин чоң экендигин көрсөткөн [4].

Жалпы түркологиянын алкагында кыргыз тилинин ички формасы, морфемалык табияты жана сөз жасоо маселелерин изилдөөгө өзгөчө салым кошкон академик Б. Орузбаева мисал катарында фитонимдерге көп ирет кайрылган. Анын эмгектерине атайын токтолуу зарыл. Анткени Б. Орузбаева кыргыз тилдериндеги сөз жасоо, аларды уюштуруудагы тилдик ыкмалар боюнча, алардын жолдору, каражаттары боюнча фитонимдерди мисал катарында тандаган. Аталган окумуштуунун эмгектеринде морфологиялык ыкма менен сөздөрдүн жасалышынын каражаттарын, башкача айтканда, куранды мүчөлөрдү (аффикстерди) алардын жаңы сөздөрдү жаратуудагы катышына карай өнүмдүү курандылар, аз өнүмдүү курандылар жана өнүмсүз курандылар деп үч топко бөлүштүрүп изилдеген. Айрым сөз жасоочу куранды мүчөлөр абдан көп сөздөрдү жасоого жөндөмдүү болуп, фитонимдердин составында арбын жолугат. Ошону менен бирге кээ бир сөз жасоочу куранды мүчөлөр азыркы учурда активдүү болгон –лыг формантына токтолгон [5].

Академик Б. Орузбаева кыргыз тилиндеги айрым сенек формаларга токтолуп, экинчи номинациялык катарды толуктаган кегети, четинди, карагат, алмалы сыяктуу фитонимдерге токтолот. «Тилдеги бардык сөздөргө (б. а. лексикалык катмарларга) морфосемантикалык жактан көз жүгүртсөк, ар бир төл сөздүн түзүлүш курамына - уңгусуна, ага айкалышуучу куранды мүчөлөрүнө жана ошол мүчөлөрдүн түзүлүш касиеттерине, уңгулардын өз ара айкалышына жана туруктуу лексикалык бирдиктерди түзүү эрежелерине көңүл бурууга туура келет. Тил илиминин мына ушул маселелердин бардыгын өз ичине камтып, ага илимий түшүндүрмө берүүчү бөлүмү сөз жасоо (словообразование) деп аталат» [5, 201].

Б. Орузбаева кыргыз тилдериндеги сөздөрдү, сөздөрдүн маанилерин, сөздүн курамдык түзүлүшүн - уңгуларын, курандыларын терең иликтеп чыгып, муун түзүлүштөгү уңгу сөздөрдү, куранды мүчөлөрдү алардын структуралык түзүлүштөрү менен бардык маанилерин аныктап тактап көрсөткөн.

Кыргыз тилинин фитонимдик лексикасы кыргыз тилинин сөздүк курамынын бир тармагы экендиги талашсыз. Демек, фитонимдик лексиканын калыптанышында сөз жасоонун бардык жолдорунун кошкон салымы олуттуу экендигинде шек жок. Муну биздин фактылардан да ачык көрүүгө болот.

Фитонимдерге байланыштуу эмгек процессинин аткарылыш мүнөзү кыргыз урууларынын кошуна өзбек, тажик калкы менен тыгыз байланышта, мамиле-катышта болгондугун тастыктайт. Ошондуктан кыргыз тилинин фитонимдик лексикасында өзбек тили менен болгон карым-катыштарды чагылдырган сөздөр да кыйла арбын.

Демек, кыргыз тилинин фитонимдик лексиканын калыптанышында, баюу процессинде сөз жасоонун жолдору менен бирге башка тилдерден сөз кабыл алуу жана өздөштүрүүнүн салымы да болгону ачык. Анткени эмгек процесси аркылуу болгон маданий аралык карым-катыштарда башка элдердин тилдеринен сөз өздөштүрүүнүн болушу – бул табигый процесс.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын калыптанышы жана байышы тууралуу сөз кылганда сөз жасоо жолдору жана сырттан сөздөрдү өздөштүрүү процесстери менен тыгыз байланышта экендиги аныкталат.

Кыргыз тилдериндегидей эле түрк тилдеринде да морфологиялык жол менен жасалган сөздөр жыш кездешет. Кыргыз тили типологиялык жактан агглютинативдүү тилдердин катарына кирип, жаңы сөз да, сөз формасы аффикстердин улануусу жасалгандыктан жана сөз уңгусу туруктуу сакталгандыктан, сөздүн курама компоненттеринин чектерин аныктоого боло тургандыгы белгилүү. Ошондон улам мүчөлөр жалганса да сөздүн уңгусу туруктуу сакталып өзүнүн баштапкы маанисин жоготпойт. Уңгуга уланган мүчөлөр дайыма сөздөрдүн маанисин пайда кылгандыктан тилде куранды мүчөлөр басымдуулук кылат. Баса белгилей турган нерсе, сөз жасоодо курандынын курамын түзгөн мүчөлөрдүн саны да, сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырган дервациялык валенттүүлүгү да, жаңы сөздөрдүн маанисин аныктаган туунду маанилери мааниге ээ болот.

Мына ушул жагдайларды эске алуу менен жана куранды мүчөлөрдүн келип чыгыш тегин тереңден териштирүү аркылуу академик Б. Орузбаева кыргыз тилдериндеги куранды мүчөгө анализ жүргүзүп, алардын жаңы сөздөрдү жасай ала турган мүмкүнчүлүктөрү, структуралык түзүлүштөрү жөнүндө кеңири маалыматтарды берген жана куранды мүчөлөрдү өнүмдүү курандылар, аз өнүмдүү курандылар жана өнүмсүз курандылар деп үч топко бөлүштүргөн [5, 222-345].

Кыргыз тилинин фитонимдик лексикасынын калыптанышы жана байышына тиешелүү болгон куранды мүчөлөрдү да алардын мына ошол өнүмдүү-өнүмсүздүк даражасына жараша карап чыгабыз. Сөз жасоочу куранды мүчөлөр менен жасалган фитонимдик лексикадагы сөздөрдүн айрымдары лексика-тематикалык башка топторго да тиешелүү болуп келет. Мындай көрүнүштөр, мисалы, пахтачылык, багбанчылык, шалы өстүрүүчүлүк, арпа-буудай өстүрүүчүлүк сыяктуу тармактардын бардыгына тиешелүү аталыштар, сөздөр болот. Аларды жогорудагы тармактын бирөөнө гана тиешелүү дегендей тыянак туура болбойт.

Ал эми “Кыргыз - түрк салыштырма грамматикасынын негиздери “ аттуу эмгекте сөз жасоо маселеси сөз жасам деп берилип, сөз жасоо туурасында кыргыз жана түрк тилдеринде жалпыланып жана кеңири эки тилде берилет. Эмгекте, сөз жасоо туурасында жалпы маалымат

берилип, сөз жасоонун негизги түшүнүктөрү, сөз жасоо мааниси, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, морфологиялык жол жана синтаксистик жолдор каралган. Мисалы: атоочтон зат атооч жасоочу –чы мүчөсү: Арпачы, томукчу, шыбакча, шалычы, камышчы, өрүкчү, жийдечи, зиречи.

Тилдин семантикалык мейкиндигин, сөздүк курамын байытуу зарылдыгы ар дайым пайда болуп турары бышык. Буга шайкеш коомдун өнүгүшү менен фитонимдик тармак семантикалык жактан да улам кеңейип, жаңы техникалык өсүмдүктөрдүн саны да, аталыштары улам арбып турары жана мындай аталыштардын активдүү колдонулганы тилдин активдүү лексикасына айланары анык.

Колдонулган адабияттар:

1. Виноградов. Вопросы терминологии. – М., 1961.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Ф. : Мектеп, 1980. – 236 б.
3. Кашгари М. Девону лугпати ат түрк. – Тошкент, 1960.
4. Кудайбергенов С. Кыргыз тилдеринде этиштин жасалышы. – Ф.: Мектеп, 1979. – 124 б.
5. Орузбаева Б.О. Сөздүн курамы. – Бишкек, 2000. – 263 б.
6. Потенция А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – 536 с.
7. Тыныстанов К. Биздин тил. Кыргыз тилдериндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. – Ташкент, 1927 (араб алфавити менен).
8. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 310 б.
9. Шүкүров Ж.Ш. Кыргыз тилдериндеги татаал сөздөр. – Ф. : Кыргыз ССР ИА басмасы, 1955.
10. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. – Бишкек, 2005. – 528 б.
11. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. – Ф.: Мектеп, 1959. – 246 б.

УДК: 800

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-50-57

Төлегенова Дина Мелдебек кызы

Арабаев атындагы КМУ, аспирант

Төлегенова Дина Мелдебек кызы

КГУ им. И.Арабаева, аспирант

Tolegenova Dina Meldebek kyzy

KSU I. Arabaeva, graduate student

ФИТОНИМДЕРДИН КОНЦЕПТОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ КОНЦЕПТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИТОНИМОВ CONCEPTOLOGICAL BASES OF PHYTONYMS

Аннотация: Макалада кыргыз тилиндеги фитонимдердин концептуалдык негизи жана лингвистикалык формасы бүтүндөй түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын пайдубалы катарында кызмат кылгандыгын аныктоо менен бир катарда алардын (фитонимдердин) лексикалык катышын ар тараптан изилдөө болуп саналмакчы. Бир эле учурда кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканынын этимологиялык байланышын аныктап жана